

Mijnheer de Rector Magnificus,
Mijnheer de Burgemeester van Leiden,
Mevrouw de Decaan van de Faculteit Rechtsgeleerdheid,
Geachte leden van de familie Cleveringa, in het bijzonder Hiltje en Theo ten
Kate - Cleveringa,
Geachte Aanwezigen,

Deze middag, om kwart over vier, is het precies honderd jaar geleden dat Rudolph Pabus Cleveringa, begon aan de verdediging van zijn proefschrift, *De zakelijke werking der ontbindende voorwaarde*. Zijn promotor was, zoals bekend, professor Meijers. Cleveringa verwierf na zijn succesvolle verdediging, cum laude, de titel van mr. in de rechten, want in 1919 was het dragen van deze titel nog verbonden aan een promotie, hetzij op een proefschrift, hetzij op minimaal twintig stellingen. Cleveringa en zijn vriend Van Kleffens waren in dat jaar twee van de acht juristen die een volwaardig proefschrift schreven, tegenover 88 promoties op stellingen. In 1925 is het promoveren op stellingen afgeschaft.

Vijftig jaar later, 19 januari 1969, ontving Cleveringa uit handen van de toenmalige Decaan Rechtsgeleerdheid, prof. Nagel, een oorkonde bij zijn gouden doctoraat. Cleveringa hechtte zeer aan de viering van een zilveren en gouden promotiedatum. Zijn eigen bij hem gepromoveerde leerlingen, ontvingen enkele dagen voor de 25^e verjaardag van hun promotie, een gelukwens in een klein persoonlijk briefje. Toen hij in het cursusjaar 1946/1947 Rector Magnificus was, heeft hij alle zilveren en gouden doctoraten van de in Leiden gepromoveerden van dat jaar persoonlijk gelukgewenst. Dat waren er overigens niet erg veel.

Máár ...maar, toen hij zelf voor zo'n zilveren gelukwens aan de beurt was, 16 januari 1944, bevond hij zich in gevangenschap in het concentratiekamp te Vught. In het verslag van deze gevangenschap schreef hij, ik citeer nu letterlijk: "Zo brak de 2^e april 1944 aan: mijn verjaardag en nog wel mijn vijftigste. Hoe heel anders had ik mij vroeger voorgesteld die te vieren (gelijk ik de 16e januari 1944 mijn zilveren doctorsdag ook heel anders had voorgesteld dan hij uitviel); en hij zou nog slechter worden dan ik mij had kunnen denken."

Hoeveel slechter het die dag werd, kunt U in mijn biografie lezen, zoals ik ook verslag doe van de volkomen onverwachte ontmoeting, één dag eerder, op 15 januari 1944, van Cleveringa met zijn jongere collega en vriend Ben Telders. Livingstone en Stanley ontmoetten elkaar in Kamp Vught. "Ik waande je in Buchenwald" zei Cleveringa. "Ik dacht dat jij in vrijheid was gesteld" antwoordde Telders.

Ik benut deze drie gebeurtenissen, respectievelijk in 1919, 1944 en 1969, om, in de mij toegestane tijd, een leven van 86 jaar kort toe te lichten. Zo is ook de biografie in strikt chronologische volgorde, van heel jong tot heel oud, opgebouwd in vier delen. In het eerste deel, “De vormingsjaren van een goed jurist” komen zijn jeugd in Appingedam en Heerenveen, waar zijn vader rechter was, zijn schooljaren en schoolrapporten, ter sprake. Zijn vormende jaren tijdens de studie en studententijd in de schaduw van de Eerste Wereldoorlog worden beschreven, waarbij zijn moeder hem aanried tóch door te gaan, nadat hij voor zijn kandidaatsexamen drie maanden had gekregen. Hét beslissende keerpunt werd de persoonlijke ontmoeting met professor Meijers in 1916, waarna zijn studie tamelijk snel werd afgerond met het doctoraalexamen en een promotie. Zijn werkkringen, eerst als bedrijfsjurist en in 1926 als rechter in Alkmaar, omgeven zijn huwelijk met Hiltje Boschloo op 22 augustus 1922. In Heemstede en Alkmaar stichtten zij hun gezin. Dan komt de terugkeer naar Leiden, in 1927 waar hij hoogleraar werd in het handelsrecht en het burgerlijk procesrecht. In de jaren dertig wordt het gezin en de opvoeding uitgebreid. De spanning tussen wetenschap en politiek in diezelfde jaren dertig komt hierna aan de orde. Dit deel sluit af met zijn benoeming tot Decaan en het eerste Decaanscollege op 3 oktober 1939.

Het tweede deel “Bezetting en verzet” is geheel gewijd aan de oorlogsjaren. Die krijgen in zeven hoofdstukken veel aandacht. Hij hield een oorlogsdagboek bij, waaruit wordt geput om zijn persoonlijke gevoelens van verontwaardiging over wat er allemaal gebeurde, weer te geven. De steun en houding van Cleveringa’s echtgenote en kinderen maken deel uit van zijn levensgeschiedenis. De aanloop naar 26 november wordt, zo nauwkeurig mogelijk, gereconstrueerd, inclusief de acties van studenten met het ‘zegt het voort, zegt het voort’ als moderne I phone’s avant la lettre. Er is tevens een hoofdrol weggelegd voor zijn collega B.M. Telders.

Het centrale hoofdstuk van het boek is geheel gewijd aan de protestrede tegen de discriminatie van Joodse landgenoten, de positieve reacties erop en de te verwachten negatieve gevolgen voor Cleveringa en twee weken later ook voor Telders. Het leven van beiden in gevangenis en concentratiekamp wordt beschreven in aparte hoofdstukken. Professor Meijers, die met zijn gezin achtereenvolgens gevangen werd gehouden in Westerbork, Barneveld, weer Westerbork en Theresienstadt, onderhield via zijn advocate contacten met Ruben, een codenaam voor Ru Cleveringa en Ben Telders. Het leven van deze drie hoogleraren is daardoor sterk met elkaar verweven geraakt. Dit deel sluit af met Cleveringa’s toetreding tot het College van Vertrouwensmannen, augustus 1944, op verzoek van de regering in Londen. Dit verzoek werd overgebracht door geheim agent Robert de Brauw. Zijn ‘ja’ op dit verzoek was,

naar mijn mening, even moedig, want met evenveel onbekend gevaar omgeven als zijn optreden in november 1940. Hij ging nu deelnemen aan het ondergrondse verzet, de illegaliteit, waarbij elke arrestatie fataal had kunnen zijn. Hij ontsnapte wonderwel aan zijn vierde arrestatie. Het betekende tevens een moeilijke periode van onderduik in Wassenaar en Den Haag, geografisch dicht bij zijn gezin, maar toch meer dan acht maanden lang v er van hen verwijderd. Hij schreef vanuit Den Haag naar zijn vrouw Hiltje: "ik ben nu vrij, maar toch weer niet."

Het derde deel, getiteld Vrijheid, gerechtigheid, waarheid", beslaat de eerste vijf jaar na de bevrijding en begint met het hernieuwde decanaat en de hervatting van het onderwijs de hele zomer door. E en week na de behouden terugkeer van Meijers in Leiden op 25 juni 1945 begon Meijers alweer zijn colleges en nam hij tentamens af. Voor Cleveringa werden het vijf jaren van topdrukte met de juridische wederopbouw van de Nederlandse samenleving, minder zichtbaar dan de wederopbouw van huizen en fabrieken, maar niet minder noodzakelijk. Cleveringa's richtinggevend aandeel daarin begon met een, volledig in de vergetelheid geraakt, wetenschappelijk artikel op 4 juli 1945 over het vermogensrechtelijke rechtsherstel en zijn deelname in de Afdeling Rechtspraak van de opgerichte Raad voor Rechtsherstel. Adviezen aan ministers, hetzij als buitengewoon lid van de Raad van State, hetzij in andere nevenfuncties werden veelvuldig door hem gegeven. Hij ontving vele blijken van waardering en hoge, buitenlandse, onderscheidingen voor zijn houding tijdens de oorlog.

Het waren ook de jaren van dankbaarheid en het gedenken van allen die voor de vrijheid hebben gevochten en hun leven daarvoor hebben opgeofferd. Cleveringa was een groot 'gedenker' van anderen. Uit zijn toespraken uit deze tijd komen de onbekende aspecten van Cleveringa's leven naar voren, zijn taalkunst en taalgevoeligheid, zijn medeleven met vrienden die hij in de gevangenis en concentratiekamp had meegemaakt, de hechtste vriendschappen in iemands leven, zoals hij beweerde. Hij was in zijn eigen woorden "overkropt" met werk. Tegen ieders hoop en verwachting in kwamen nieuwe politieke tegenstellingen na de oorlog al gauw tevoorschijn. Er is een apart hoofdstuk gewijd aan de rol die Cleveringa heeft gespeeld in de openbare discussie en bij de politieke besluitvorming over de houding van de Hoge Raad tijdens de Duitse bezetting.

Maar dit was  ook de periode van de hoogtepunten in zijn leven: het eredoctoraat op 10 mei 1946 dat hij mocht uitreiken aan 'de bevrijder van Europa', Churchill, die van 8 tot en met 13 mei Nederland bezocht en daarbij Minerva niet oversloeg. Het bezoek eindigde met een zegetocht door de geruineerde stad Rotterdam, die Churchill in zijn vele toespraken tijdens de

oorlog nooit had vergeten. Hierna volgde een jaar waarin Cleveringa, eerder dan iedereen verwachtte tot rector magnificus was benoemd. Hij hield derhalve op 8 februari 1947 zijn rectorale oratie, met de kortste titel sinds de oprichting van de Leidse Hogeschool namelijk: “artikel 517d WvK”. Dit deel eindigt met de onthulling, op zaterdag 25 november 1950, van het gedenkteken voor alle tijdens de oorlog gevallen Academieburgers van de Leidse Universiteit. Dit was tevens het begin van een herdenkingscultuur rond de 26e november. Deze herdenkingscultuur was eigenlijk al op 26 november 1943 begonnen, toen vertegenwoordigers van het Leidse Studentencontact bloemen brachten aan mevrouw Cleveringa en alle alumni per brief opriepen om deze dag voortaan elk jaar te gedenken.

Het vierde en laatste deel, “Kunstenaars van het recht” getiteld, gaat over de jaren 1950 - 1980, en toont de ouder wordende Cleveringa, die in 1958 met een terugblik op zijn academische loopbaan voortijdig afscheid neemt van de wetenschap, maar niet gaat rusten. Wel verhuist hij naar het rustige De Steeg, bij Arnhem. Op 64-jarige leeftijd kiest hij voor een hernieuwd functioneren als lid van de Raad van State. Zijn bloem is, zoals hij het zelf formuleerde, nog lang niet verlept ‘al is zij over de grootste bloei heen’. Hij had nog verwachtingen, met name om enkele gaten in zijn academische werk te dichten. Hij doelde daarbij op de vierde en geheel bijgewerkte druk van zijn *Zeerecht* (1961) en de vierde druk van zijn grote levenswerk, *Verklaring van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering*, door Van Rossem in 1906 begonnen, door Cleveringa op 78-jarige leeftijd in 1972 geheel opnieuw herzien én voltooid. De redenen van deze taaie volharding in het afronden van dit levenswerk bevestigen zijn persoonlijke eigenschappen, die hem kenmerkten: stugge standvastigheid, nauwkeurigheid en perfectie, die hij in zijn onderwijs ook van zijn studenten had geëist. Die waren er echter niet allemaal door gecharmeerd. Dit laatste deel sluit af met de terugkeer naar Oegstgeest, met verstilde laatste jaren aldaar tot en met het overlijden van Rudolph Cleveringa op zesentachtigjarige leeftijd op 15 december 1980 en van Hiltje Cleveringa-Boschloo op 8 juni 1988, negentig jaar oud.

Na dit vogelvluchtige overzicht van hoe levens lopen, wil ik nu uit deze lange, vruchtbare, soms spannende en soms rustig kabbelende leven, enkele significante momenten, gebeurtenissen, omstandigheden naar voren halen, die naar mijn mening bepalend zijn geweest voor Cleveringa om te worden die hij wilde zijn. Dan ga ik als eerste terug naar 1927, niet per se naar zijn benoeming op 31 oktober 1927, maar naar 8 februari 1927. Professor Meijers was dat jaar Rector Magnificus. Hij hield op de dies de gebruikelijke rectorale oratie, getiteld: “De betekenis der burgerlijke wet in de huidige samenleving”. De slotpassage van deze rede heeft op Cleveringa diepe indruk gemaakt en hem

gesterkt in zijn keuze voor de rechtswetenschap. De opvatting van Meijers, voor het eerst verwoord in 1927, over de instelling, waaraan men een goede jurist kan herkennen en waarmee de rechtspraktijk kan worden aangestoken door de inspiratie van een ware rechtsgeleerde, is gedurende het verdere leven van Cleveringa een juridische en morele leidraad voor Cleveringa gebleken. Meijers verwoordde het in 1927 aldus:

“De rechtswetenschap is in één opzicht de mindere van haar zusterwetenschappen. Zij kan niet met volle kracht naar de toekomst streven, hoewel zij de toekomst dienen wil. (...) Maar de rechtswetenschap blijft dit op de andere wetenschappen voor hebben, dat zij zich bezig houdt met datgene, wat de mens in zijn hogere aspiraties het naaste staat: de gerechtigheid. De onvolkomenheid van zijn kennis mag de jurist niet ontmoedigen; zij doet slechts het echt menselijke karakter van zijn wetenschap duidelijker uitkomen. En ook in dat onvolkomene voelt een goed jurist door alles heen de goddelijke vlam der gerechtigheid. Wie niet een vonk van die vlam in zich zelf draagt, die kan misschien een kundig wetskenner, een geducht praktizijn worden, maar nooit een waarachtig dienaar van het recht.”

Ik heb op negen cruciale momenten in Cleveringa's leven en werk steevast een verwijzing gevonden naar deze vlam der gerechtigheid en het citaat van Meijers. Vandaar de ondertitel van mijn biografie. In zijn vier Decaanscolleges, in zijn gepubliceerde redevoeringen en in al zijn vijf uitgesproken herdenkingen van Telders, kreeg dit citaat in diverse varianten een verwijzing. In de laudatio bij het eredoctoraat van Churchull heette het *the bright flame of justice*. In zijn eigen rectorale rede op 8 februari 1947 en opvallend genoeg óók in een uitvoerige passage in de vierde druk van het handboek *Zeerecht* in 1961 wordt deze opvatting verder uiteengezet én toegepast. Met deze vindplaatsen wordt de lange aanloop naar de protestrede van 26 november 1940 begrijpelijker. Die kwam niet zomaar uit de lucht vallen.

Daarmee wil ik een centrale vraag uit mijn biografie naar voren brengen, namelijk: houdt het vaak geschetste en tot nu toe overheersende publieke beeld van Cleveringa als de a-politieke, een beetje van de wereld afgekeerde, in een ivoren toren levende, representant van de burgerlijke wereld van Leidse hoogleraren, stand? Het antwoord op deze vraag is een, met voldoende bewijsstukken onderbouwd: “nee”, integendeel. Wie al zijn juridische artikelen in de periode 1920 tot 1940 heeft bestudeerd – en dat is het gewone huiswerk voor een biograaf – komt tot een andere conclusie: hij was via zijn gedegen analyse van wetsontwerpen op verschillende terreinen altijd goed op de hoogte van de politieke kwesties en maatschappelijke knelpunten van zijn tijd.

Ik noem de arbeidsverhoudingen in de havens en in de zeevaart (rond 1926), bezuinigingen op rechtspraak in crisistijd (1932), werkloosheid- en crisiswetgeving (1936), beperkingen van echtscheiding op onderling goedvinden, de zogenaamde grote leugen (1939). Hij en zijn juridische collega's Meijers, Van Oven, Telders, Van Eysinga, Kranenburg, Kolléwijn, Van Bemmelen waren zich zeer goed bewust wat zich vanaf 1930 en vooral vanaf 1933 in Duitsland afspeelde en welke effecten daarvan in Nederland dreigden. In 1936 ondertekende Cleveringa een protestverklaring van juristen en economen tegen het verbod in Duitsland op het citeren van juristen en economen die onder de criteria vielen van de rassenwetten van Neurenberg uit 1935 en 36. Hoezo was Cleveringa wereldvreemd, een ivoren toren-geleerde en a-politiek?

Dit is al onderzoekend en schrijvend gaandeweg ook de inzet van mijn biografie geworden: ik wil hiermee het publieke beeld dat van Cleveringa al zo lang bestaat, namelijk die van één man met één moedige daad op één dag, aanvullen, niet per se verbeteren of corrigeren; nee, aanvullen en verbreden. Hij heeft zoveel meer gedaan vaak met de instemming van zijn vrouw, zoveel meer doodgewone en buitengewone gebeurtenissen meegemaakt en daarin keuzes gemaakt. Wie Cleveringa's doen en laten op 26 november wil leren begrijpen of typeren moet juist verder kijken dan die 26e november alléén. Is het niet vreemd om iemands leven te beoordelen op grond van één dag uit dat leven, ten goede of ten kwade?

Mijn tweede stelling over die oorlogsjaren is hiermee geheel in overeenstemming: Cleveringa stond niet alleen. Het was met name het gemeenschappelijke geweten van het juridische milieu waarin Cleveringa in de Leidse universiteit verkeerde, dat een verklaring biedt voor zijn hardnekkige verzet tegen het snel onderkende onrecht van discriminerende en andere mens-onterende bezettingsmaatregelen. Niet van alle bezettingsmaatregelen overigens, want Telders cum suis kenden en erkenden juist de bevoegdheden van een bezettende macht in oorlogstijd en schreef daarover in de kranten; daarmee kon hij echter scherp de grenzen van die bevoegdheid en dus ook de overschrijdingen ervan aanwijzen. Daarom was Telders "politisch unerwünscht". Geen Cleveringa zonder Telders is mijn conclusie hier en geen samenwerkend duo Telders-Cleveringa zonder de oudere collega's Meijers, Van Oven, Kranenburg, Van Eysinga, maar daarnaast ook Barge, Van Holk, Huizinga, Duyvendak, Escher, Niko Tinbergen en anderen in andere faculteiten. Ook Leiden stond niet alleen. Ik beschrijf wat er aan verzet gaande was in andere universiteitssteden en hun onderlinge, vaak heimelijke verbindingen, waarbij het hele gezin van Jan en Huib Drion vanaf 4 oktober 1940 tot aan het einde van de oorlog, zo'n belangrijke rol hebben gespeeld. In mijn beschrijving wordt de geest van verzet echt wakker geschud na die eerste vier, vijf maanden van

de oorlog van verschrikt afwachten, zoals goed blijkt uit de drie nooit uitgesproken redevoeringen van Telders, Wiardi Beckman en Paul Scholten op 14 september 1940 in Amsterdam. Die redevoeringen werden verboden, maar wel snel gepubliceerd en toen nog niet eens anoniem. Dit ging allemaal vooraf aan 26 november.

De intrigerende vraag: waar kwam bij Cleveringa de moed vandaan om openlijk als eerste op te staan tegen de bezettingsmacht, wordt weliswaar door hemzelf beantwoord in zijn gedenkschriften, maar verdient een aanvullende verklaring vanuit de historische documentatie, die een biografie kan geven. Zelf gaf Cleveringa vier redenen: zijn ambtsplicht als decaan, zijn moreel besef dat samenhang met zijn opvatting over rechtsplichten en rechtvaardigheid, zijn erkentelijkheid jegens zijn promotor en vaderlijke leraar Meijers en als vierde het moreel goede voorbeeld dat hij per se wilde geven aan zijn studenten. Hij zou in zijn eigen ogen falen, als hij op zo'n cruciaal moment in hun vorming tot jurist en tot waarachtige mensen het verkeerde voorbeeld zou geven. Maar ik zou hieraan willen toevoegen: al deze redenen waren gevoed door zijn open gedachtewisselingen met zijn echtgenote Hiltje en met zijn collega's aan de universiteit. Zijn moed bleef ook niet beperkt tot één dag en één daad, maar werd voortgezet met andere middelen.

De Cleveringa van in en na de Tweede Wereldoorlog kan men daarom het beste beschrijven en begrijpen vanuit de waarden, die hij concreet had verinnerlijkt en gerealiseerd in zijn eerste levenshelft. De tweede helft, vanaf 10 mei 1940, in zijn media vitae, vormde geen breuk, maar een continuïteit met de minder spectaculaire en minder opvallende eerste helft, die tot 1940 duurde. Welke waarden waren dat nu precies?

Ik sluit de beschrijving van de eerste vijf jaar na de bevrijding af met aandacht voor de onthulling op zaterdag 25 november 1950 van het gedenkteken voor alle tijdens de oorlog gevallen Leidse academieburgers, de gebrandschilderde ramen in het Groot Auditorium, hier achter mij. De centrale vraag hierbij was: voor welke waarden hebben we nu eigenlijk gevochten tijdens de bezetting? En hoe kunnen we dat blijvend uitbeelden? Het antwoord op deze vraag staat in de rede van professor Duyvendak bij die onthulling van de gedenk-ramen: namelijk de waarden "vrijheid, gerechtigheid en waarheid" als grondslag van de Leidse Universiteit – eigenlijk van elke universiteit. Langs deze drie lijnen, die de waardenschaal van Cleveringa vormden, heeft de tweede helft van de ouder wordende Cleveringa zich voltrokken en daarom heb ik die zo ook beschreven.

Ik besluit, mijnheer de Rector Magnificus, met de slotparagraaf van de biografie:

Meijers noemde in 1952 als de meest kenmerkende eigenschappen van Cleveringa: beginselvast en nauwgezet. Men zou deze eigenschappen, die deel werden van zijn karakter en persoonlijkheid, ook kunnen noemen: koppig, rechtlijnig, pietepeuterig, gelijkhebberig, zeurderig, zoals zijn tegenstanders in discussies hem graag afschilderden. Ik noem het: onverschrokken, fijn van geest, standvastig, onkreukbaar.

Deze eigenschappen spreken me aan. Ze zijn niet meer van 'deze tijd', maar juist daarom zouden ze voor velen nu opnieuw een grote persoonlijke betekenis kunnen krijgen. Iedereen kan die betekenis voor zichzelf vormgeven. Cleveringa's leven, zijn oprechte levenswijze en levenshouding, zijn rechte rug en zijn waardenschaal van vrijheid, rechtvaardigheid en waarheid, zouden op nieuwe wijze voor deze tijd doordacht kunnen worden. Zij kunnen als de 'vlam der gerechtigheid' worden doorgegeven. Zo behouden niet alleen Cleveringa's protestrede van 26 november 1940, maar ook zijn gehele leven en levenswijze hun inspirerende betekenis. Leven is doorgeven. "Zegt het voort."